

*Ярославна Миколаївна Шевченко,
завідувач відділу проблем цивільного,
трудового та підприємницького права
Інституту держави і права
ім. В. М. Корецького НАН України,
доктор юридичних наук, професор,
академік НАПрН України,
Заслужений діяч науки і техніки України*

ПРАВОРОЗУМІННЯ І ПРАВОРЕАЛІЗАЦІЯ В ПРАВООХОРОННИХ ВІДНОСИНАХ ЦИВІЛЬНОЇ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ

Правове регулювання юридичної відповідальності здійснюється різними галузями права, в яких є норми, що містять положення про відповідальність. Вдосконалення законодавства про відповідальність відповідає велінням часу, коли наше суспільство веде найрішучішу боротьбу зі всіма негативними явищами, чужою мораллю. У зв'язку з цим великого значення набуває визначення поняття юридичної відповідальності.

У юридичній літературі існує декілька підходів щодо поділу юридичної відповідальності по її видах відповідно до того, якої орієнтації дотримуються автори при класифікації правових норм, що містять положення про відповідальність, а також від того, як вони розуміють поняття «відповідальність». Так, М. Кулажников вважає, що правові норми «по характеру санкцій відповідальності можна розділити на норми адміністративні, дисциплінарні, цивільно-правові і кримінально-правові» [5].

Т. Зражевська вважає, що крім видів відповідальності, в яких знайшли вираз каральні елементи (кримінальна, адміністративна і дисциплінарна відповідальність), є також компенсаційні елементи (цивільна відповідальність). Зокрема, існують й інші види відповідальності: відповідальність у міжнародному, сімейному, аграрному праві. «Ставиться питання, – пише вона, – про існування і таких її (відповідальності. – Я. Ш.) видів, як процесуальна і, навіть інформаційна відповідальність» [4, с. 80].

О. Лейст класифікує «відповідальність» за двома групами: «Традиційно майнова відповідальність, з одного боку, і відповідальність кримінальна, адміністративна, дисциплінарна – з іншого боку». Обґрунтовує свою позицію різницею в завданнях і порядку вживання штрафних, каральних санкцій і майнової відповідальності» [7, с. 32].

Таким чином, існує різноманітний поділ відповідальності за видами, однак, наявність сімейно-правової відповідальності визнається не всіма. Проте, такий вид відповідальності існує. І кримінальне, і адміністративне, і цивільне право по-різному здійснюють охоронну функцію, властиву праву. Не є виключенням у цьому відношенні і сімейне право. В. Данілін характеризує сутність такого виду юридичної відповідальності, як сімейно-правова: «Сімейно-правова відповідальність є результатом порушення розпоряджень норм родинного права» [3, с. 19].

Охоронна функція права, що виражена в різних галузях права, безумовно, має свою специфіку в цих галузях, проте, крім специфіки слід зазначити відомі принципів засади, що характеризують її здійснення. Такими принципівими засадами є захист і відповідальність, складові двох напрямів у правовій охороні. Їх поділ викликаний відмінністю в способі охорони суспільних відносин, зумовлений своєрідністю здійснення охорони в її різних аспектах. Засоби захисту і міри відповідальності відрізняються за сутністю і функціям. Особливо важливе значення як диференціююча ознака має спосіб охорони.

З ним пов'язаний напрям дії правоохоронних органів, організація дії на осіб, виявлення соціально корисного інтересу, що потребує першочергової охорони.

Захист і відповідальність як напрями не протиставлені один одному. Вони доповнюють один одного в правоохоронній діяльності, але кожен має свої цілі.

Правоохоронні норми характеризують подвійну належність: до основної галузі права і водночас до міжгалузевого правоохоронного інституту, в якому виражений певний вигляд правової охорони. У свою чергу, міжгалузеві правоохоронні інститути, засновані на єдності соціального призначення правоохоронної функції, що виконується державою, і утворюють базу для майбутнього формування правової спільності – правоохоронної галузі права.

Розвиток сучасного законодавства дозволяє наголосити на тому, що існують передумови для процесів формування правоохоронної галузі права, регулюючої один вид суспільних відносин, – відносини у правовій охороні, що виникають у процесі управління суспільством і здійснення державою своєї правоохоронної функції. Проте, коли комплексна галузь права знаходиться на стадії формування, можливе й автономне існування міжгалузевих інститутів. Однак, як відзначає С. Алексєєв, «найлогічнішим варіантом вирішення даного питання є включення міжгалузевих інститутів до складу комплексних утворень (надгалузеві, супергалузеві)» [1, с. 160]. Отже, зазначимо, що правоохоронну галузь права можна прогнозувати на майбутнє. Про це свідчить і консолідація окремих груп правоохоронних норм у законодавстві, характер систематизації правоохоронних норм, уніфікація норм тощо.

В даний час існує декілька правових спільностей в галузі правової охорони, зокрема: законодавство, що регламентує діяльність органів держави, які здійснюють правоохоронну функцію; міжгалузевий правоохоронний інститут відповідальності; інститут засобів захисту. Всі вони мають загальну мету – забезпечення охорони суспільних відносин, а також загальний предмет регулювання – відносини, що виникають при здійсненні управлінської діяльності в процесі виконання державою правоохоронної функції.

Наскільки значними виявляться інтеграційні зв'язки, щоб правові спільності на базі правоохоронних норм перетворилися на комплексну галузь права, може з'ясуватися в подальшому процесі розвитку управлінської діяльності в галузі охорони суспільних відносин і їх правового регулювання. Отже, завдання зміцнення законності в галузі здійснення правоохоронної діяльності вимагають виділення загальних підстав дії правоохоронних інститутів, інших структурних підрозділів і розмежування принципів їх діяльності. Це мало б велике значення для підвищення ефективності всієї правової охорони.

Правоохоронний інститут відповідальності найдієвіше може бути використаний відповідно до його соціального призначення, сутність якого полягає у правовому вихованні та запобіганні правопорушенням. Це визначає й особливості конструкції юридичної відповідальності як правового явища: обов'язковість зв'язку з наявністю складу правопорушення як правової підстави відповідальності, наявність провини як елементу складу правопорушення, облік індивідуальних особливостей особи, пов'язаних з її правосуб'єктними характеристиками, а також (якщо йдеться про громадян) – із здатністю нести відповідальність (деліктоздатністю). Механізм дії юридичної відповідальності пов'язаний з тим, що особа повинна усвідомлювати антигромадський, протиправний характер своєї поведінки, тобто осуд цієї поведінки з боку суспільства і держави має бути доведений до неї в доступній формі. Не можна засуджувати за можливу майбутню поведінку або ж застосовувати правову відповідальність в інших, неправових видах регулювання суспільних відносин, оскільки як правовий інструмент вона є реакцією держави і суспільства на правопорушення.

Існує декілька концепцій у визначенні поняття юридичної відповідальності. Одна з них заснована на визнанні разом з ретроспективою відповідальністю (що настає у разі правопорушення), відповідальності «позитивної» або, як її ще називають – «за успіх у роботі» [9, с. 51-52]. Б. Назаров, наприклад, пропонує розрізняти правоохоронну і регулятивну юридичну відповідальність [8, с. 101-102, 104].

Своє обґрунтування можливості існування відповідальності, не пов'язаної з правопорушенням, дає О. Лейст, який називає цю відповідальність конструктивною. «Конструктивна відповідальність пов'язана з можливістю застосування юридичних санкцій (відклик депутата, зміщення посадовця, накладення стягнень, скасування незаконних актів). Але ця можливість не є головним способом здійснення такої відповідальності. Її правовий зміст характеризується передусім обов'язком відповідального органу регулярно звітувати перед керівним органом (чи зборами, колективом), що створив його, діяти в межах своєї компетенції відповідно до вказівок останнього, під його контролем, а також правом керівного органу (чи зборів, колективу) оцінювати роботу відповідального органу, давати йому вказівки та у разі потреби змінювати його персональний склад» [6, с. 5].

Деякі науковці на обґрунтування існування «позитивної» відповідальності висувують тезу, що люди відповідають за досконалі дії, а також і за ті, які ними ще здійснюються, і навіть за ті, які ще належить вчинити. Відповідно до вказаної тези «перспективна (позитивна) соціальна відповідальність – це правильне розуміння і виконання людиною своїх соціальних обов'язків, зумовлених необхідністю дотримання громадських обов'язків» [11, с. 353-354]. Зокрема, автори

відрізняють юридичну відповідальність від відповідальності соціальної, вважаючи, що вона все ж є ретроспективною і пов'язана з протиправною поведінкою, проте, якщо розглядати юридичну відповідальність як вид соціальної, то можна припустити, що цей вид відповідальності також може наставати за неправильне розуміння і виконання зобов'язань.

У зв'язку з цим викликають сумніви такі, наприклад, обґрунтування прибічників теорії поділу відповідальності на «позитивну» і «негативну», як посилення на «корисність» подібного поділу, на те, що юридична «позитивна» відповідальність є важливим засобом життєвої орієнтації поведінки суб'єктів права і підвищення їх соціальної активності і т.п. Вважаємо, що тільки ознаки, характерні для відповідальності як об'єктивно існуючого самостійного правового явища, свідчать про властивості, які дозволяють відповідальності функціонувати відповідно до цілей, встановлених законодавцем у правових нормах, що регулюють відповідальність, і відповідно до визначення в правових нормах своєрідного способу впливу. Це дасть можливість визначити природу юридичної відповідальності.

Поза сумнівом, що прибічники поділу відповідальності на «негативну» і «позитивну» прагнуть підвищити ефективність дії норм права для досягнення правомірної поведінки, проте, на наш погляд, у даному разі немає підстав застосовувати категорію відповідальності: вона має свої цілі і спеціальне призначення. Перенесення правових категорій, що охоплюють сферу протиправної поведінки, в чужу їм сферу поведінки правомірної не принесе користі, тому що правове регулювання кожної з цих сфер має свої закономірності і відрізняється суб'єктивним складом (правопорушник і не правопорушник). А це, в свою чергу, не може не вплинути на відмінність способів і форм правового врегулювання, оскільки право є інструментом впливу на людей і його соціальна корисність залежить від ефективності його дії.

Вбачається, що в основі поділу відповідальності на «негативну» і «позитивну» лежать різні, хоча зовні схожі поняття – «відповідальність» і «почуття відповідальності». Правова відповідальність, безумовно, належить до об'єктивних явищ, почуття ж відповідальності має суто суб'єктивну природу. Вдало, на нашу думку, говорить про почуття відповідальності Р. Вид: «Йдеться про відповідальність, що по-перше, розуміється широко, по-друге, є глибоко особистою, усвідомленою і такою, що постійно відчувається, йде від людини, а не тільки пропонується їй суспільством. А також про те, що немає такої сфери життєдіяльності, де можна дозволити собі безвідповідальну поведінку, не зачіпаючи при цьому тією чи іншою мірою інтереси в цілому» [2, с. 53-54].

У зв'язку з цим зазначимо, що у філософській літературі розрізняють поняття «соціальна відповідальність» і «громадський обов'язок». «Соціальна відповідальність, – відмічає Н. Табунов, – це соціологічна категорія, в якій міститься оцінка реалізації особою свого обов'язку вибрати оптимальний з усіх можливих за даних обставин варіант поведінки, виходячи з потреб суспільного розвитку і характеру соціальної санкції» [10, с. 248].

Категорія соціальної відповідальності, як свідчить наведене визначення, своїм витоком має об'єктивно існуючу поведінку людини, що є вираженням її вибору одного з варіантів можливої поведінки, і соціальну оцінку цієї поведінки, що впливає з об'єктивно існуючих потреб суспільного розвитку. Проте, відмічає Н. Табунов, «діяти відповідно до потреб суспільного розвитку особистості і є громадський обов'язок. Але на відміну від соціальної відповідальності, вимоги громадського обов'язку менш визначені: вони вказують напрям поведінки, ніж його конкретний варіант. Соціальна відповідальність виступає своєрідною мірою, масштабом громадського обов'язку, вимагаючи від особи обрати оптимальний варіант поведінки в конкретній ситуації» [10, с. 248].

У приведеному висловлюванні Н. Табунова справедливо вказується на існуюче співвідношення понять соціальної відповідальності і громадського обов'язку. Правова відповідальність, як один із різновидів соціальної, знаходиться в такому ж співвідношенні з громадським обов'язком, але при цьому вона має ще одну найважливішу якісну особливість, – нормативність, в якій виражається її властивість бути мірою поведінки.

Говорячи про почуття відповідальності, хотілося б зазначити, що в цьому випадку відбувається усвідомлення саме громадського обов'язку (категорії, що відрізняється від категорії відповідальності своїм змістом) – це і є та «відповідальність за успіх в роботі», про яку говориться як про «позитивну» відповідальність.

Правова відповідальність, як і громадський обов'язок, також покликана стимулювати поведінку осіб відповідно до вимог суспільного розвитку, проте іншим способом, і розвиток її як громадського явища має відбуватися іншим шляхом. Правовий інститут відповідальності безпо-

середньо пов'язаний з формуванням духовно багатой, гармонійно розвиненої особи, оскільки запобігання правопорушенням шляхом виховного впливу на правопорушника й інших осіб складає кінцеву і головну мету відповідальності. Проте, виховний вплив за допомогою відповідальності не можна уявити без урахування змісту морального виховання, в яке входить також формування відповідального підходу особи до виконання своїх обов'язків.

Почуття відповідальності впливає на результати трудової діяльності людини і, таким чином – на її соціальний розвиток.

Почуття відповідальності формується у людини після того, як обов'язок відповідної поведінки (наприклад, обов'язок поважати інтереси людей) виник у суспільстві. Без наявності такого обов'язку почуття відповідальності не могло б виникнути, тому що за своєю природою воно відображене у свідомості людини, усвідомленим і сприйнятим нею позитивним обов'язком відповідної поведінки. Для формування самого почуття, потрібно, щоб обов'язок певної поведінки був визнаний людиною як необхідний. Якщо ціннісна орієнтація людини відповідає інтересам суспільства, якщо до того ж їй властива єдність цілей і дій, то почуття відповідальності спонукатиме її до успішного виконання соціальних норм.

У суспільстві процесам формування у людей моральних цінностей надається первинне значення. І виховання почуття відповідальності, і правова відповідальність можуть і повинні справляти необхідний виховний вплив на людей. Тільки шляхи впливу є різними і для подальшого вдосконалення правового регулювання юридичної відповідальності це необхідно враховувати.

З'явившись у людини, почуття відповідальності потім об'єктивується в її поведінці, вчинках, у тому числі таких, які пов'язані з дотриманням існуючих в суспільстві і державі заборон. Таким чином, почуття відповідальності – це одна з якостей, що характеризують особу, правова ж відповідальність – це громадське явище, що має державно-правову природу.

Список літератури:

1. *Алексеев С. С.* Структура советского права / С. С. Алексеев. – М.: Юрид. лит., 1975. – 258 с.
2. *Вид Р.* Чувство, которому нет цены / Р. Вид // Коммунист. – 1978. – № 15. – С. 53-54.
3. *Данилин В. И.* Ответственность по советскому семейному праву / В. И. Данилин. – Уфа: Изд-во Башкирского госуниверситета, 1980. – 56 с.
4. *Зражевская Т. Д.* Ответственность по советскому государственному праву / Т. Д. Зражевская // Правоведение. – 1975. – № 3. – С. 80-84.
5. *Кулажников М. Н.* К вопросу о классификации социальных норм развитого социалистического общества / М. Н. Кулажников // XXV съезд КПСС и дальнейшее развитие Советского государства, демократии и права. – М.: Наука, 1978.
6. *Лейст О. Э.* Основные виды юридической ответственности за правонарушение / О. Э. Лейст // Правоведение. – 1977. – № 3. – С. 31-39.
7. *Лейст О. Э.* Позитивная ответственность по советскому праву / О. Э. Лейст // Вестник Московского государственного университета. Серия. «Право». – 1977. – № 1. – С. 3-10.
8. *Назаров Б. Л.* О системе юридической ответственности / Б. Л. Назаров // XXV съезд КПСС и дальнейшее развитие Советского государства, демократии и права. – М.: Наука, 1978. – С. 100-110.
9. *Недбайло П. Е.* О юридических гарантиях применения правовых норм / П. Е. Недбайло // Правоведение. – 1971. – № 3. – С. 45-52.
10. *Табунов Н. Д.* К вопросу о социальной ответственности человека / Н. Д. Табунов // Личность при социализме. – М.: Наука, 1968. – С. 244-259.
11. *Теория государства и права* / [под ред. А. И. Королева, Л. С. Явича]. – Л.: Изд-во Ленинградского ун-та, 1982. – 382 с.

Шевченко Я. М. Праворозуміння і правореалізація в правоохоронних відносинах цивільної відповідальності

В статті розглядаються актуальні питання праворозуміння і правореалізації в правоохоронних відносинах. Розглядаються види правоохоронних відносин, можливість існування комплексної галузі права.

Ключові слова: правова охорона, галузь права, суб'єкти правоохоронних відносин, відповідальність.

Шевченко Я. Н. Правопонимание и правореализация в правоохранительных отношениях гражданской ответственности

В статье рассматриваются актуальные вопросы правопонимания и правореализации в правоохранительных отношениях. Рассматриваются виды правоохранительных отношений, возможность существования комплексной отрасли права.

Ключевые слова: правовая охрана, отрасль права, субъекты правоохранительных отношений, ответст-

венность.

Shevchenko Y. Legal understanding and relation of law in the legal enforcement relation of civil liability

The article deals with current issues of legal understanding and legal enforcement relations. We consider the types of legal enforcement, in the possibility of existence of complex area of law.

Key words: legal protection, branch of law, law enforcement entities relationships, responsibility.